

HALK HİKÂYELERİNDE İBİNİ SÎNA

CAHİT ÖZTELLİ

İbni Sîna, Doğunun yetiştirdiği büyük bilginlerdendir. İnsanlığa büyük hizmeti olan, halk ve bilim âleminde büyük ünü olan İbni Sîna'nın asıl adı Ebû Ali Hüseyin'dir. Çağının bütün bilgilerini (dinî ve naklî, felsefî ve aklî) öğrendi.

Genç yaşından başlayarak matematik, felsefe, gökbilim, mantık, musiki, ahlâk ve benzeri konularda birçok eserler yazdı. Bunlar arasında Orta Çağın kimya yolu ile altın ve gümüş yapmak akımına uyarak bununla da uğraştı. Bu konuda bir de eser yazdı.

İsa'dan sonra 980 yılında Türkistan'ın Afşana nahiyesinde doğdu. Elli yedi yıl yaşadı ve 1037 yılında Hemedan'da öldü.

İslâm âleminin bu büyük filozofu daha sağlığında büyük bir ün kazandı. Bu ünü ölümünden sonra da yüzyıllar boyunca sürdürdü. Halk arasında da hayatı efsaneleşti, olağanüstü maceraların kahramanı oldu. On altıncı yüzyılın ikinci yarısında Hasan Medhî adında birisi tarafından bu efsaneleşmiş maceralar toplanarak bir kitap yapıldı. Merhum Ahmet Ateş (Türkiyat Mecmuası, c. XI, 1954) deki yazısında Derviş Hasan Medhî'nin eserinin ele geçmediğini söylese de Osmanlı Müelliflerinin üçüncü cildinin 193. sayfasında "Hikâyât-ı İbni Sînâ" adıyla verilmişti. Merhum Ateş, daha sonraki makalesinde (aynı dergi, c. 12) bu eseri İstanbul Üniversitesi Kitaplığında yazmalar arasında bulunduğunu bildirdi.

Bundan sonra 1629 yılında Kadı Seyyit Ziyaeddin Yahya tarafından "Gencine-i Hikmet" adıyla yeniden yazıldı. Bu yazma eser Topkapı Sarayı kitaplığındadır. Pek çok kereler basılmıştır. A. Ateş, ikinci yazısında on yedinci yüzyılda yazılmış üçüncü bir yazmanın da Üniversite kitaplığında olduğunu haber vermektedir.

Bu üç eserden sonra bizde de bir İbni Sîna hikâyesi yazması vardır. Bu eserin yukarıda adı geçenlerden ayrı bir niteliği vardır. Hikâyenin, içinde bulunduğu mecmua 19×14 boyutunda olup on sekizinci yüzyılda yazılmıştır.

Yüz elli sekiz sayfadır. İçinde yüzlerce şiir vardır. Bu şiirler divan, tekke ve saz şairlerine aittir. Şairlerin bir kısmı bugüne değin adları bilinmeyen kişilerdir. Saz şairleri bakımından çok değerlidir. Ayrıca birkaç nesir yazısı da var. Bunlardan birisi Sıhhatî Çelebî'nin "Sohbet-i Mükeyyifât-ı Âlem"dir.

Ebû Ali Sîna Hikâyesi nesir olup, satırlar çok sık ve ince bir yazı ile on dokuz sayfa tutmaktadır. Şöyle başlıyor:

"Râviyân-ı şekker güftar ve nâkılân-ı hikmet âsar bu tarzile hikâyet ve bu şekl üzre rivayet ederler ki hicret-i nebevîden üç yüz yetmiş üç yıl geçtikten sonra Buhâra'da SECÎ' nam karyede mâderi ve pederi bu iki ferzendi tevhit eyleyüp bu iki birader dört yaşına kadem basdıka hocaya verdiler. Ebulhâris, bir miktar sükûn üzre batıyyü'l-meşreb, Ebû Ali ziyade ifratla küşade-meşreb, amma tab'ı bülent-kevkab, serî-fehm, tiz-intikal idi. Mekrile bir kılı kırk yararadı ve dahi tıfl iken Eflâtun demeğe yararadı. Hattâ, hikâyet olunur ki, tahsile vardıkları mektebde bir gün Ebû Ali, fehm ü feraset sahibi idüğün söyleşüp bahse düşerler. İmtihan için kendüsi gelmeden oturduğu post altına bir tabak kâğıt döşerler. Gelüp oturdukta taaccüb edüp, bir, mektebin sakafına ve bir zemine nazar edüp fikr eder." Niçin bu kadar düşündüğünü ve tavana, tabana niçin baktığını soranlara "Bilmem, mektebin damı mı biraz aşağı indi, yoksa yukarı mı kalktı ki, eskisi gibi değil." der.

Merhum Ahmet Ateş'in tanıttığı üç yazmada da başlangıç böyle değildir. Bendeki yazma başka bir yazar tarafından toplanmıştır. Öyle anlaşıyor ki, gittikçe zenginleşen ve halk arasında dolaşan efsaneleşmiş rivayetleri ayrı ayrı zamanlarda ayrı ayrı kişiler toplamışlardır. Ama, asıl konu bazı ufak tefek değişmelerle hep aynıdır.

Bendeki yazmaya göre konu kısaca şöyledir:

Hicrî 373 (M. 980) de Buhara'da Secî' adlı köyde ikiz iki oğlan doğmuştur. İbni Sîna ile kardeşi Ebulhâris. İki kardeş küçük yaşta ciddî öğrenim görürler. On iki yaşına gelince dünyayı dolaşmağa çıkarlar. Aksa-yı diyar-ı Mağrib'de bir şehre gelirler. Yılda bir açılan ve içinde esrarlı birçok bilgileri öğreten kitaplar bulunan mağarada bir yıl gizlice kalırlar. Çıktıklarında halk bunları cadı sanarak yakalayıp şahrın katına götürürler. İdam edilecekleri sırada sarayın havuzuna atlar ve mağarada öğrendiği "ilm-i simya" gücü ile Mısır'da Kahire'de ortaya çıkar. Ebulhâris de kollarını bağlayan ipe tırmanarak gözden kaybolur. Bağdad'a varır. Öğrendiği ilm-i simya ile bir hamam yaptırır ki, benzeri daha yok dünya yüzünde. Hamamdan para kazanır, rahat yaşar, ünü her yana yayılır. Padişahın hizmetine girer, rahatlık ve zevk içinde yaşar.

İbni Sîna Kahire'de çarşıda gezerken bir helvacı genci ile dost olur. Dük-kânda yatıp kalkar. Yaptığı görülmemiş helvaları satan genç zengin olur. Genç helvacı Şahın kızına âşık olur. Kızı gence vermezler. İbni Sîna, sihirle her gece kızı dükkâna getirir. Kız durumu babasına anlatır. Şah aldığı tedbirlerin işe yaramadığını görüp âciz kalınca, ününü duyduğu Ebülhâris'i çağırır. O da kızı kurtaramaz. İbni Sîna'yı kıskanır. İbni Sîna'nın şaha verdiği gülü koklayan Ebulhâris ölür.

Sonunda şah kızını vermek zorunda kalır. İbni Sîna yurduna döner, evlenir. Halktan bir kimse gibi yaşamaya başlar. Geçimini sağlamak için ilm-i simya gücü ile yaptığı evi satar. Karısının ısrarı üzerine vezirin sarayındaki havayı kendi evine getirir. Karısı hamamda bunu anlatır. Haber şehirde yayılır. İbni Sîna karısı yüzünden rahat hayatından ayrılmak zorunda kalır. Karısını cezalandırır.

Kirman hükümdarı Emir Mahmut, İbni Sîna'yı yanına çağırır. Ona olağanüstü hünerler gösterir. Hemedan'dan ayrılıp Tâkayn'daki medreseye gelir. Bir süre burada kalır. Ölümü yaklaşıncam Camasb adındaki öğrencisine, kendisi öldükten sonra, hazırladığı yedi şişe ilâçtan sıra ile kırkar gün üzerine dökmesini söyler. Öğrenci dediklerini yapar. Ceset konuşmaya başlar. İbni Sîna'nın gerçekten dirileceğini anlayan öğrenci kıskançlıktan sonuncu ilâcı dökmez. İbni Sîna'nın cesedi yarı canlı kalır.

Bendeki yazmada Mısır'dan sonraki kısım yok. Onun yerine halk önünde anlatan hikâyecinin notları halinde kısa kısa parçalar var. Meselâ: "... Bâdehu şaha haber. Şah ve ehl-i divan hayran. Dönüp Ebulhâris'e hitap. Dedi ki, behey herif, hiç bir işe yaramazsın." "Ebu Ali Sîna haberdar. Vezir vardı gördü. Üç bin bevvâb sîm asâ ile, ser-bâb kırk bin çavuş, alay..."

Merhum Ahmet Ateş birinci yazısının başlığını "Türk halk hikâyelerinde İbni Sîna" koymuş ama, halk hikâyelerinde değil, İbni Sîna'nın hayatı etrafındaki efsaneleşmiş hikâyeye üzerinde durmuş. Başka hikâyelerdeki aksi üzerinde durmamış.

Biz araştırılmasını gerekli gördüğümüz bu konu üzerinde birkaç örnekle durmak istiyoruz.

On sekizinci yüzyıl bilginlerinden Aziz Efendi (öl. 1798) "Muhayyelât" eserinde iki hikâyeyi İbni Sîna'ya ayırmış. Bilindiği gibi Muhayyelât'taki on dokuz hikâyeye masallara pek benzeyen birçok olağanüstü olaylarla doludur.

İbni Sîna'yı konu alan ikisi doğrudan doğruya onun tüm hayatı ile ilgili değildir. Birisi üstatlığı sırasında öğrencisi ile, ikincisi de kendisinin öğren-

ciliği sırasında üstadının kendisine oynadığı bir oyunu anlatır. Bunlar öyle anlaşılıyor ki, doğrudan Aziz Efendi'nin yaratmasıdır. Çünkü, İbni Sîna'nın efsaneleşen hayatı bu gibi fantezilere çok uygundur.

Birinci hikâye kısaca şöyle:

Filozoflar şehri Atina'da Hacı Lebîb adında bir tacir vardır. Çok zengin olan Hacı Lebîb'in yaşı yetmişe yaklaşmıştır. Çocuğu olmamıştır. Bir gün nur yüzü bir gezgin gelir dükkânına. Hoş beşten sonra gezgin, Lebîb'in ve karısının soyunu sopunu sayar. Kendini tanıtır. "Sultanım, çâkeriniz hükemâ-yi mehere ve feylesofân-ı şöhreden Ebu Ali Sîna'yım." der.

Koynundan çıkardığı kutudan iki hap alıp, birini kendisinin, birini de karısının yemesini, Cavad adında bir oğulları olacağını, çocuk on dört yaşına gelince yetiştirmek üzere Antakya'ya kendisine göndermesini söyler, çıkıp gider. İbni Sîna'nın dediği gibi olur.

Çocuk mükemmel yetişir. Birgün yağmur yüzünden ders vermek için medreseye gidemezler. Kapı vurulur. Burada İbni Sîna Cavad'a ilm-i simya oyunu oynar. Kapıdan dönen Cavad kendini bir sarayda bulur. Sarayın hanımı eğlenmeler düzenler ve kendini tanıtır. Semerkant sultanının kızıdır. Bütün fenleri öğrenmiştir. Eksiklerini ancak "Antakya'da reis-i ehl-i hikmet olan Ebu Ali Sîna'nın asıl ve necip ve hüsn ile müstesna Cavad namında veled-i mânevîsi vardır. Bilmediklerini ancak Cavad'tan öğrenmek için kendisini buraya getirmiştir."

Cavad sır vermez. Hapse atılır. Yine kızın istediği gizli bilgileri öğretmeyi kabul etmez. Sonunda cellatlar Cavad'ı bir kuyuya atarlar. Kendinden geçmiş bir halde kuyunun dibine inerken gözünü açar ki, Ebu Ali Sîna'nın huzurundadır. Cavad'ı sır saklamakta ne kadar dayanacağı konusunda denemiştir.

Bu kez, üstat, Cavad'a kendi başından geçen ve üstadı tarafından uygulanan bir hikâyeyi şöylece anlatır. Bu hikâyenin adı "Kıssa-i Ebu Ali Sîna"dır.

"Fas şehrinde üstadım hocanın hizmetinde otuz yıl çalışarak pek çok şey öğrendim. Bir gün bütün öğrencilerle kıra gezmeğe gittik. Körebe oyunu oynadık. Bir ara ben ebe oldum. Gözümü bağladılar. Bana kimsenin vurmadığını görünce gözümünden mendili aldım. Bir de ne göreyim. Sonsuz bir oadayım. Beş saat dolaştım. Bir tepe üzerinde bir deve gördüm. Üstüne bindim. Deve ayağını yere vurdu, havaya yükseldi. Bir de ne görsem, bindiğim bir ifrit.

Kurtulmak için üstadımdan öğrendiklerimi uyguladım. Hiç yaramadı. Çaresiz ağlamaya başladım. Bir saat kadar havada gidip cehennem vâdisine benzer bir yere indik. İfrîtlerden büyük bir kalabalık erkekli dişili, büyük bir

ateş yakıp etrafına halka olmuşlar. Yirmi kadar insanı boğazlamak için soymuşlar. Sonunda bu zavallıları boğazlayıp şişlere geçirdiler, kebab edip yediler.

Beni bir mağaraya hapis ettiler. Gece yarısı uyumuşum. Sabah olunca yine kendimi kırlarda buldum. Çok yaşlı bir adama rastladım. Beni köyüne götürdü. İhtiyar adam bir silkindi, yirmi metre boyu oldu. Bir nara attı ki, top sesi gibi kulağımın zarını patlatıyazdı. Hemen kırk elli kadar kendisi gibi adam toplandı. Aralarında çirkin bir kadın dev'e beni teslim etti. Kadın beni bir mağaraya götürdü. Yanıma yiyecekler koydu, gitti. Sabahleyin gözümü açınca kendimi bir şehir yanında buldum. Şehre yollandım. Yollarda at, eşek, maymun ve köpek gibi hayvanlara rastladım. Üzerime saldırıp elimden eteğimden çekiyorlar, hal diliyle sanki şehre gitme diyorlardı. Aldırmadım, şehre girdim. Birtakım adamlar beni sultanın sarayına götürdüler. Sultan huzuruna kabul etti. Sonra hareme geçirdiler. Taht üzerinde "Bir âfet-i can ve velvele-i cihan" gördüm. Meğer, hanım sultanın dadısı benden simya ilmini öğrenmek için ona akıl vermiş. O zamana kadar gördüklerim hep dadısı tarafından sihir ile bana karşı yapılmış. Benden öğrenmek istediklerini bildirmedi. Ölümle korkutmak istedi. Aldırmadım. Celladı çağırdı. Cellat beni çökertti, gözümü mendil ile bağladı. Ölümümü beklerken biri benimden yapıştı, cellat diye eline yapıştım. Birden öğrenciler hep birden, tuttu, diye bağırıldılar. Gözümü açtılar. Bir de baktım, ilk ebe olduğum yerdeyim."

İkinci hikâye burada biter. Bundan sonra İbni Sîna, Cavad'a "ulûm-i garibe" hakkında bildiklerini öğretir. Bunlardan birincisi "sihir" dir ki, bu, süflî bir iştir, tavsiye etmez. İkincisi "bazı esâmî-i rûhaniyân ve havass-ı eşya ve azâyimat ile zuhura gelen acâyibattandır ki buna *Simyâ* derler.". Öteki, "Kevâkib-i üsribe dairdir ki, ana *tlstım* ve *Nâr-ı Necât* derler. Ötekiler de *İlm-i Havâs*, *İlm-i İlâhîye*'dir ki *tayy-i zaman* ve *mekân* (zaman ve yerleri atlarcasına geçmek, bir anda bir yerden bir yere varma) ancak bu, marifet ve İlâhî esrâr ile olur."

Üstat, öğrencisine bütün esrarı, bilgileri öğretir. Aradan yedi yıl geçer. İyice yaşlanan üstat, öleceğini anlayınca bütün öğrencilerini yanına çağırır, nasihatlerde bulunur. Cavad'ı yerine Halife diker. Ölümünden sonra yaşlılar Cavad'ı kıskanırlar. O da bırakıp İstanbul'a gider ve yeni maceralara atılır.

Orta Çağda meydana gelen Ebû Ali Sîna hikâyeleri halk arasında yayıldııkça, acaba o tip yeni ve masalımsı hikâyeler meydana çıkmadı mı? Bu tip masalların mekanizması elde edildikten sonra iş kolaylaşmış olur. Bir anda saraylar kurmak, biçim değiştirmek, bir anda kaybolmak, bir yerden bir yere göz açıp kapayıncaya kadar varmak... Bunlar elde olunca yeni yeni yaratmalar

kolaylaşır. Halk arasından derlenen bu tip masalların yaşını bin yıla, yani İbni Sîna zamanına kadar götürmek oldukça güç bir iştir.

Biz şimdilik o inançtayız ki, aydınların kitaplardan öğrendikleri Ebû Ali Sîna'nın, biraz da mübalağa ile halka geçirdikleri hayatı yeni yaratmalara yol açmıştır. Bunun en yakın örneği bizzat İbnî Sîna'nın kendisidir. Temel, bir olmakla birlikte toplayıcılar değişik değişik olaylar devşirmişlerdir. Kitaptan halka, halktan kitaba örneğini daha aşağıda vereceğimiz birkaç örnekten önce, burada *İlm-i Simyâ* ile, yani İbni Sîna'nın öğrendiği bilgiler üzerine kurulmuş şu masala bakalım. Bu masal çok yaygındır. *Ali Cengiz Oyunu* adını alan bu masal için daha önce bir yayında bulunmuştum (Bkz. Türk Folklor Araştırmaları, sayı 53, 1953). Öteki adı "El Bilmez Mârifet Alelacâyip Oyun Hikâyesi"dir. Bu isim bile anlamlıdır. Kısaca konusu şu:

Padişahın kızını isteyen delikanlıya "El Bilmez mârifet Alelacâyip Oyununu" yaparsa varacağı söyler. Oğlan, bu oyunu, bir dudağı yerde, bir dudağı gökte (başka bir söyleyişte, ihtiyar bir adam) Arap'tan oyunlarını öğrenir, öğrenmedim, der.

Oğlan, hamam oluyor. Padişah satın alıyor. Ertesi gün hamam yok oluyor. Çocuk, koç oluyor. Arap işi anlıyor. Oğlan güvercin olup kaçıyor. Arap şahin oluyor. Kovalıyor. Sultan Hanım pencere önünde gergef dokumakta. Güvercin gergefin üzerine düşüp, bir deste gül olur. Arap da sazende olup sarayın karşısında saz çalıyor. Padişah saza bayılıyor. Arap, kızımızın elindeki gülü verirseniz gelir saz çalarım, diyor. Kız, vermem, diyor, kızıyor. Kaldırıp yere atıyor. Gül bir avuç arpa oluyor. Arap, hemen tavuk oluyor. Arpaları yiyor. Fakat, bir tanesi köşede kalıyor. O da bir yılan oluyor. Tavuğu boğuyor. Bir de bakıyorlar, odanın ortasında bir arap leşi. Oğlan silkiniyor, meydana çıkıyor, kızı alıyor.

Bu masalda hızla değişen olaylar hep İlm-i simya üzerine kurulmuştur. Başka birçok masalarda, az olmakla birlikte bu tip olaylar vardır. Çok zaman, umutsuz durumlarda ortaya çıkan bu gibi olaylar, kimi masalarda doğrudan doğruya ilk çıkış yeri olmaktadır.

Şimdi de kimi masalların kitaptan, aydınlar aracılığı ile halka, daha doğrusu sözlü edebiyata geçtiğine bir örnek verelim.

Yine Giritli Aziz Efendinin Muhayyelât kitabının son hikâyesi olan "Kıssa-i Receb Beşe", bugün masal, daha doğrusu hikâye olarak halk arasında söylenmektedir. Her ikisinde de olağanüstü bir olay geçmez. Kişiler ne padişaktır, ne vezir. Bildiğimiz halktan kişilerdir.

Büyük şehirde fakir bir ailenin güzel bir kızı vardır. Bir de zengin bir ailenin oğlu. Oğlanı evirmek için kız arayan anası, oduncunun kızını görür, hemen sever, söz alır, gider.

Araya kötü tip bir kadın girer. Kızın kötülüğünü anlatır. İşi bozar. Oduncu, yarın, sabah namazında ilk rastlayacağım erkeğe kızımı vereceğim, der. İlk rastladığı ihtiyar bir adamdır (Muhayyelat'da genç ve güzel bir Bektaşî). İhtiyara nikâhla verir. O da çok fakirdir. Geceleri eve gelmez. Kız yalnız kalır. Zenginler kızı tekrar almak isterler. Kız razı olmaz. Oğlan padişaha şikâyet eder. Sonunda ihtiyar adam genç padişah olarak ortaya çıkar. Meğer maske takarak kızı denemişmiş (Bkz. Karanlık gece, Halk Bilgisi Haberleri, sayı 71, 1937).

Ayrıca, Muhayyelât'taki başka bir hikâyeyi yine halktan toplamıştım. Bende şu inanç meydana geldi ki, masalların bir kısmı Menakıbnâmelerden, velâyetnâmelerden, Binbir Gece ve Binbir Gündüz, Muhayyelât gibi eski eserlerden halka geçmiş, az çok değişmelerle masal niteliği kazanmıştır.